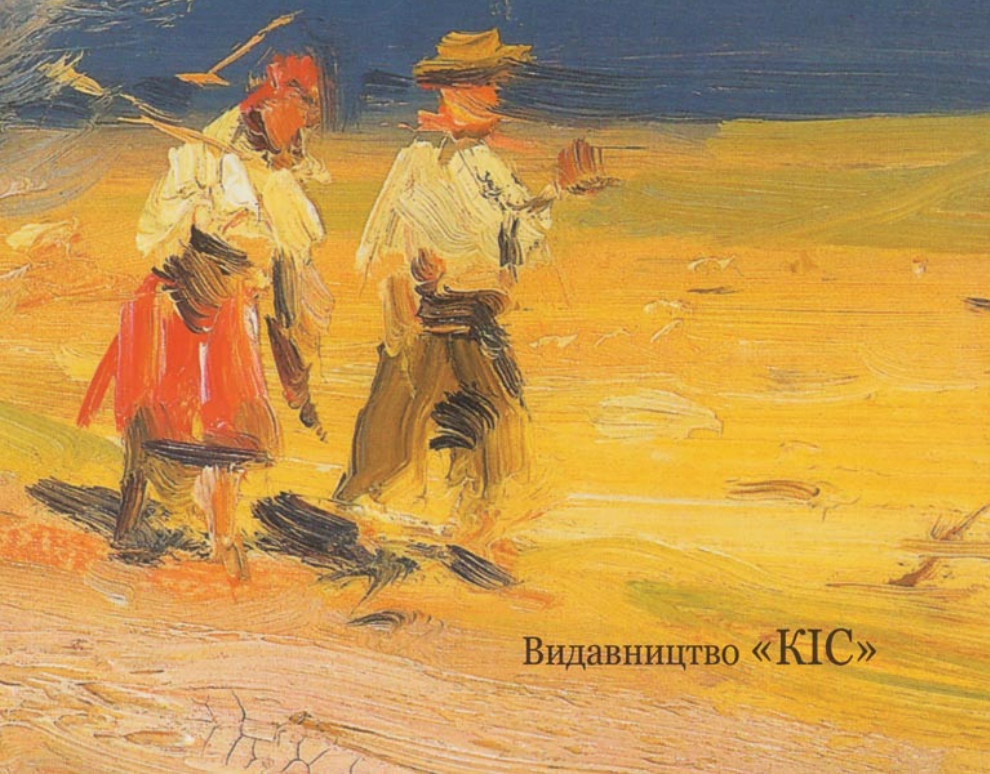

Сергій Єкельчик

Українофіли

Світ українських патріотів
другої половини ХІХ століття

Видавництво «КІС»

Сергій Єкельчик

Українофіли

Світ українських патріотів
другої половини ХІХ століття

Serhy Yekelchyk

Ukrainophiles

The World of Ukrainian
Patriots in the Second
Half of the 19th Century

Kyiv
KIS Publishers
MMX

Сергій Єкельчик

Українофіли

Світ українських патріотів
другої половини
XIX століття

Київ
Видавництво «КІС»
ММХ

ББК 63.3(4УКР)5

€45

Нова книжка відомого канадського історика Сергія Єкельчика розповідає про те, як винахідливо, іноді грайливо, українофіли другої половини XIX століття використовували імперський словник і концептуальний апарат для створення нового культурного світу з матеріалу селянських звичаїв — світу, який на перший погляд не входив у конфлікт із лояльністю до імперії, але з часом неминуче підривав її засади. Автор переконує, що епоха українофільства — це не пройдений етап у наперед визначеному поступові української нації до самоусвідомлення і власної держави, а радше час різноманітних можливостей для самовизначення, розмаїтих культурних стратегій та розхитування імперських цінностей зсередини.

Книжку підготовано у студії «*Нова сторінка*»

Частини, позначені у змісті одним астериском, переклав з англійської *Микола Климчук*, двома астерисками — *Вікторія Наріжна*

Редактор *Ярина Цимбал*

Обкладинка *Ярослава Гаврилюка*

В оформленні обкладинки використано етюд *Миколи Пимоненка* (1862–1912) «Перед грозою» (початок 1900-х років, НХМУ). На заставках — фрагменти робіт *Сергія Васильківського* (1854–1917), *Володимира Орловського* (1842–1914), *Миколи Пимоненка* і *Сергія Світославського* (1857–1931)

Видавництво «КІС»
входить у «Книгоспілку»
www.libra.in.ua

Усі права застережено. Відтворювати будь-яку частину цього видання у будь-якій формі та в будь-який спосіб без письмової згоди правовласників заборонено

ISBN 978-966-2141-68-9

2010 © Сергій Єкельчик
2010 © Студія «Нова сторінка»

*Маркові та Олі Павлишиним —
моїм першим провідникам
в англомовному світі*

Зміст

Передмова.....	11
1. Тіло і національний міт: до картини українського національного відродження XIX століття*	19
2. Творення святині: українофіли і Шевченкова могила в Каневі (1861–1900-ті роки)**	51
3. Великий наратив і його розриви: Україна в російських підручниках з історії і уявленні українських студентів (1830–1900-ті роки)*	75
<i>Тексти і прогалини</i>	76
<i>Вчителі й учні</i>	87
4. Український національний рух XIX – початку XX сторіччя: загальноєвропейська модель та українська специфіка	105
<i>Термінологічні шукання дослідників національного руху. Історія України й українського національного руху XIX – початку XX сторіччя у світлі теорії «історичних» і «неісторичних» націй</i>	105

<i>Періодизація історії українського національного руху XIX — початку XX сторіччя: у пошуках критерію</i>	120
5. Доба федералізму: до теоретичного осмислення історії українського національного руху 1840–1880-х років	131
<i>Кирило-Методіївське братство і Тарас Шевченко. Революційні події 1848 року в Галичині</i>	131
<i>Громадський рух 1860–1870-х років: громади, боротьба москвофілів і народовців у Галичині</i>	149
<i>«Український соціалізм». Оцінка поглядів і діяльності Михайла Драгоманова та Івана Франка</i>	163
6. Федералізм Михайла Драгоманова.....	177
7. Національний міт чи історія: Михайло Драгоманов як критик сучасної йому української історіографії	191
Примітки.....	199
Показчик.....	259
Summary	267

Передмова

Означення українських патріотів у Російській імперії як українофілів чи не вперше трапляється у слідчій справі Кирило-Методіївського братства. Термін цей очевидно вигадано за аналогією з поширеним тоді поняттям «слов'янофіли», але в офіційному дискурсі імперії йому не надавали гостро негативного політичного змісту, як-от назві «мазепинці». Натомість українські діячі кількох поколінь — від Костомарова до молодого Грушевського — прийняли його як самоозначення (іноді у варіанті «українолюбці»)¹.

Двозначність терміна «українофільство» як одночасно зверхньо негативного поняття в офіційному мовленні і несміливо позитивного серед українських патріотів відображала саму природу українського національного руху в імперії Романових. Відсутність політичних свобод примушувала українських патріотів задовольнятися культурницькою діяльністю, а на цій ниві могли мирно співіснувати радикали, які прагнули більшого, й імперські лоялісти, для яких обмежена регіональна культура була вінцем бажань. Зрештою, російський уряд, не маючи чіткої політики в «українському питанні», сам порушив цей, насправді про-

дуктивний для імперії, симбіоз каральними заходами проти української мови і культури 1863 і 1876 років².

Для покоління українських діячів 1890-х років, особливо ж для Бориса Грінченка і Миколи Міхновського, назва «українофіли» вже набирає негативного забарвлення. Тепер мало просто любити Україну й українців, адже це можуть робити і чужинці (українофілами називали польських і російських письменників, котрі оспівували Україну як свою батьківщину). Замість бути «українолюбцем» справжній патріот нової доби мусив бути «українцем», пізніше «свідомим українцем» і в жодному разі не міг бути при цьому вірнопідданим царя³.

Однак ця радикальна критика українофільства, побудована на телеологічній моделі обов'язкового розвинення національної свідомости, несправедливо відкидала досягнення українофільства 1850–1880-х років, котре спромоглося в атмосфері урядових переслідувань виробити культурний простір українства, який міг, але не мусив, мати політичний вимір. Замість обмежувати вибір політизованою етнічною формою, як у пізнішому націоналізмі, українофільство уможливлювало багато способів сприйняти українську ідентичність у її різних формах. Воно вигадливо, іноді грайливо, використовувало імперський словник і концептуальний апарат для створення нового культурного світу з матеріалу селянських звичаїв, світу, який, на перший погляд, не заперечував лояльність до імперії, але з часом неминуче підірвав би її засади. Українофільство заслуговує на те, щоб його оцінювати не як перейдений етап у наперед визначеному поступі української нації до свідомости і власної держави, а як час розмаїтих можливостей самовизначення, винахідливих культурних стратегій та розхитування

імперських цінностей зсередини. Таку візію, запропоновану в цій книжці, добре окреслювала б переінакшена назва відомої праці Драгоманова «Шевченко, українофіли і соціалізм» на «Шевченко, українофіли і культурна історія».

* * *

Зібрані в цій книжці статті (більшість дещо перероблено, інші вперше перекладено українською) з'явилися внаслідок мого стажування в Австралії протягом 1993–1994 років⁴.

Важко уявити більшу різницю між країнами й академічними культурами, ніж контраст між Україною й Австралією 1993 року. Зубожіння, гіперінфляція, політичні катаклізми перших років незалежності України залишилися позаду, і за якихось тридцять годин я приземлився в краю заможности і стабільности. З ранньої весни у Східній Європі я потрапив на кінець літа в південній півкулі, після звичних умов Інституту історії НАН України опинився у бурхливому незнайомому світі західного університету. Саме особливий австралійський варіант «західности» вплинув на мої міркування про українську історію — там на додаток до семіотики я познайомився з постколоніальною теорією. Я приїхав до Університету Монаша в Мельбурні на запрошення д-ра Марка Павлишина, який тоді очолював катедру славістики на факультеті германістики і слов'янських студій (а нині очолює Школу сучасних мов і літератур там-таки). Завдяки фінансуванню від Австралійської фундації українських студій Марко мав змогу запросити в Монаш молодих науковців з України, щоб вони ознайомилися з сучасною західною теорією і методологією. Я подався на це стажування з метою поглибити своє дослідження про те, як укра-

їнські патріоти в Російській імперії конструювали нову високу культуру. У своїй заявці я виклав кілька цікавих ідей і покликався на Ролана Барта, праці якого читав у московському виданні 1989 року, та Мішеля Фуко, якого тоді ще не читав, але сподівався, що сама згадка його імені побільшить шанси здобути стажування в Австралії. Марко побачив у моїй заявці перспективу наукових знахідок, якої я сам не бачив. Як австралійський літературознавець він був добре обізнаний з постколоніальною теорією і застосовував її у своїх українознавчих студіях. Одним із перших текстів, що я їх прочитав в Австралії, була його англomовна стаття 1992 року про постколоніальні риси в сучасній українській культурі⁵.

Марко Павлишин відкрив мені корпус постколоніальної «класики», зокрема праці Гомі Бгабга, нерідко малозрозумілі. Блискучий і тонкий навчитель, він підказав мені починати з матеріалів про національний одяг і образ тіла, а не з інших тем, які пропонував я і з яких лише кілька згодом реалізувалися у вигляді статей. Так було написано статтю «Тіло і національний міт» (вона становить перший розділ цієї книжки), опубліковану в «Australian Slavonic and East European Studies» на початку 1994 року, саме коли я повернувся в Україну і потім поїхав на докторську програму в Канаду. Тоді ж таки в Мельбурні вийшла друком моя книжка «Пробудження нації. До концепції історії українського національного руху другої половини XIX століття» — переробка моєї київської кандидатської дисертації 1992 року. Вона увійшла до цієї книжки як розділи 4 і 5. Знаковою стала стаття «Українофіли і Шевченкова могила», що з'явилася 1995 року у спеціальному числі «Journal of Ukrainian Studies», яке містило статті членів Асоціації українців Австралії. Інші

статті у пропонованій книжці теж написано для різних українських і західних видань у середині і другій половині 1990-х років. Для цього видання всі тексти було переглянуто, подекуди доповнено і виправлено.

Отже, «Тіло» й «Могила» (як ми з Марком жартівливо називали два головні тексти) — результат трансконтинентальної подорожі на світанку посткомуністичної доби, коли наукові традиції і парадигми бурхливо оновлювалися. В українській історичній науці тоді було кілька ґрунтовних праць про українофілів 1850–1890-х років, які з'явилися давніше, в радянські часи (Раїси Іванової, Ази Волощенко) і після перебудови (Віталія Сарбея). Історіографічний курс, що сформувався після розпаду Радянського Союзу, полягав же в переписуванні модерної історії України в дусі героїчної боротьби «українського національного руху» за власну незалежну державу, тому всі ті підходи, що їх я опановував аспірантом у 1989–1991 роках, виявилися телеологічними і соціологічними. Мій науковий керівник професор Сарбей нерідко іронічно оцінював ревізію історії, але сам брав у ній активну участь. У цьому сенсі рік в Австралії став роком «визволення», бо допоміг мені сформувати критичне ставлення до націоналістичних поривів молодого української історіографії. Історична конкретика культурного будівництва модерної України, яким активно займалися українофіли, підважувала націоналістичну концепцію «національного пробудження», а культурна історія заперечувала непорушність грохівської схеми еволюції національних рухів від академічного інтересу до політичних партій. Зрештою, сучасна постколоніальна теорія не визнає усталених однозначних понять «колонізатор» і «колонізований», натомість проблематизує їх і показує, що вони не могли існувати один

без одного, а опір колоніалізму запозичував культурні форми у метрополії.

Отже, «Тіло» і «Могила» були спробою неофіта застосувати у дослідженні імперського культурного простору новий інструментарій семіотики й постколоніальних студій. Я досі поділяю головні висновки цих статей, хоча сьогодні написав би їх трохи в іншому стилі й виразив би тонку межу між тим, що в українофільській діяльності вважалося прийнятним і що ні. Я також наголосив би амбівалентну і ситуаційну солідарність українофілів, адже, на відміну від націоналізму ХХ століття, який мислив національні відмінності у чорно-білих тонах, патріотизм у ХІХ столітті добачав відтінки.

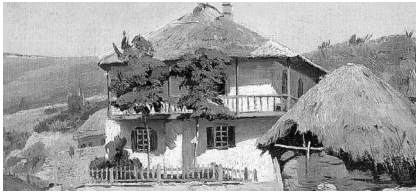
* * *

Цю книжку я присвячую Маркові й Олі Павлишиним, котрі не шкодували часу і сил, допомагаючи мені адаптуватися до нового академічного (і не тільки) середовища під час першого довшого стажування на Заході. Я також вдячний за дружбу і всіляку допомогу в Австралії Джонатану Кларку, Наталі Романовській-Вишневій і Оксані Присяжнюк (тепер Брістоу). Іван-Павло Химка погодився бути моїм науковим керівником у Канаді головно завдяки двом статтям, які становлять перші два розділи цієї книжки. Я сподіваюся, його не вкрай розчарувала зміна теми дисертації на сталінську культуру в Україні. Йому і Христі Хом'як також належить велика подяка за всебічну допомогу в перші роки мого життя в Канаді. Я також вдячний друзям і колегам з Канади за коментарі до різних статей та підтримку в едмонтонські роки. Особливо мені допомогли Мирослав Юркевич, Роман Сенькусь, Зенон Когут, Девід Марплз, Марк Бейкер та Йоші Міцуйоші.

Протягом тривалого часу я користався порадами Іллі Герасімова, Алексея Міллера, Миколи Рябчука й Андрія Портнова. Коли розділи книжки збиралися до купи, перероблялися й редагувалися протягом 2009–2010 років, мені дуже допомогла дружня підтримка Анни Крикун, Ніколаса Галиченка, Пітера Гольца, Хезер Коулман, Вела Ранданса, Марії Ревакович, Юлії Рощиної, Меган Свіфт, Ерика Сейгера, Олени Тодор, Ярини Цимбал.

Ідея цієї книжки належить Миколі Климчуку, який також переклав тексти, що в оригіналі з'явилися англійською, а цілу книжку як завжди блискуче зредагувала Ярина Цимбал. Я так само вдячний Вікторії Наріжній за чудовий переклад «Шевченкової могили» й Андрію Портнову за сприяння в першій публікації цієї статті українською. Велике спасибі усім редакційним працівникам у студії «Нова сторінка» і видавництві «КІС»: Ользі Бурлаці, Ярославу Гаврилюку, Світлані Гайдук, Юрію Марченку, Денису Піорку і Майї Притикіній.

Велика подяка за розуміння і підтримку моїм батькам, Олені Сергіївні та Олександрю Леопольдовичу Єкельчикам, а також двом постійним супутницям у моїх мандрах світом — Ользі Пресіч та Юлії Єкельчик.

1. Тіло і національний міт: до картини українського національного відродження XIX століття¹

В останній третині XIX століття українські патріоти в Російській імперії якщо й мали простір для вираження своєї культурної й політичної ідентичності, то це був передусім простір їхнього власного тіла. Попри ризик справити враження, ніби йдеться винятково про зовнішність, я хотів би показати, наскільки важливим у національному й культурному плані, ба навіть для тогочасної політичної боротьби, було саме тіло українського патріота і всього, що з ним безпосередньо пов'язане.

Почнімо з короткого історичного екскурсу. За царату українці не мали змоги творити власні національні інститути й інфраструктуру, потрібні для нормального функціонування суспільства. Від 1860-х років офіційна політика щодо українців стала ще суворішою. Валуєвський циркуляр 1863 року забороняв видавати книжки українською мовою, за винятком художніх, а Емський указ Олександра II від 1876 року повністю забороняв українське книгодрукування, зокрема п'єси і навіть пісні. Всі ці заборони мали очевидну мету — завадити перетворенню української селянської простонародної культури на сучасну національну культу-

ру, яка в добу модернізації охоплювала б усі верстви суспільства. Таке перетворення вважалося неодмінною передумовою національного відродження².

Отож групи української інтелігенції, так звані громади, навіть політично безневинну, суто культурницьку свою діяльність мусили провадити нелегально. (Цим українське національне відродження принципово відрізняється від більшості інших національних відроджень XIX століття як у слов'янському світі, так і поза ним, хоча загалом вони мають багато спільного³.) Саме тому простір національних і опозиційних жестів обмежувався власним домом патріота або патріотки, його чи її одягом, стравами, напоями, зачісками, вусами й аркушем паперу, на якому можна було написати оповідання з народного життя і потім прочитати його в колі найближчих друзів або надрукувати під псевдонімом в Австро-Угорщині.

Цю діяльність українофілів⁴ можна назвати нативістською, якщо під нативізмом розуміти свідомі намагання відродити чи розвинути певні аспекти національної культури. Мало того, в окремих площинах українофільство становить класичний приклад нативістського руху — колективної реакції на загрозу поглинення нації чужою панівною культурою⁵.

Водночас українофільство — це ніщо інше як різновид інтелектуального бриколажу, характерного для процесу мітотворення. Українофіли не могли і не хотіли займатися реконструкцією реального історичного минулого своєї нації чи переймати селянський триб життя. Вони зосередилися на свідомо відібраних елементах традиційної культури, більш-менш систематизованих і осмислених у рамках національного міту.

Отже, мета цього розділу — показати, що винайдені українофілами у 1860–1900-х роках традиції

представляли символічний сплав двох парадигм українського національного міту: козацького, який мав довести історичну легітимність національного руху, і селянського, який стояв ближче до народництва. Ці традиції містили елементи гри, але претендували на автентичність. Хай там як, вони свідомо відбирали лише частину справжніх народних звичаїв, історичних подій та інших речей. Словом, мені йдеться про аналіз смислових конотацій антиколоніального тіла всередині колоніальної культури.

Майже всі деталі щоденного життя (одяг, їжа, напі) були *знаками-функціями*, якщо вдатися до термінології Ролана Барта. Тобто їх визначали і фізіологічні потреби людини, і семантичний статус, вони одночасно задовольняли ці потреби і заховували певний смисл⁶. Слід наголосити, що смислове навантаження можуть мати не лише мовні знаки, а й предмети щоденного вжитку. Ці смисли латентні, імпліцитні, але вони можуть актуалізовуватися в будь-який історичний момент. Такими знаками-функціями були для українофілів одяг, їжа, вуса, іноді саме тіло. Я спробую проаналізувати всі ці речі, приділивши особливу увагу їхньому конотативному, а іноді й денотативному, значенню⁷.

Для українських патріотів 1860–1870-х років одяг позначав не лише стать, вік, професію чи соціальне становище людини. З їхнього (як, можливо, і з нашого) погляду, тіло мало естетичні й моральні якості, але саме одяг найбільше визначав враження, яке справляв зовнішній вигляд людини. Зважаючи на конкретні історичні обставини, можна сказати, що одяг українофілів і до певної міри цілий їхній спосіб життя були частиною послідовного комунікативного коду, або, за термінологією Юрія Лотмана, вторинної моделівної

системи⁸. Красномовна ілюстрація цієї тези — самосвідомість членів українських громад і вигадливі способи використовувати народний (псевдонародний, козацький) одяг. Вони запозичували елементи народного або козацького вбрання, щоби продемонструвати свою партійну приналежність і водночас підкреслити, у якому напрямку слід рухатися українському суспільству. В цьому контексті дуже промовистий монолог студента Павла Радюка з повісти Івана Нечуя-Левицького «Хмари» (1874):

Ми, тату, носимо народну свиту, бо ми народовці, стаємо на бік народу; ми націонали! [Ми протестуємо нашою свитою проти деспотизму, який насів на нашу українську національність, на нашу мову, на нашу літературу, на наше життя. Ми тим протестуємо проти всякого деспотизму і стаємо на бік нашого народу, боронячи його од панства, та ще й чужого, од впливу чужих мов, чужої віри, од впливу всіх чортів і бісів, які тільки посміли покласти свою ворожу руку на наше добро, на наш народ!..]⁹.

Тут ми маємо складну систему смислових конотацій, очевидних для сучасників автора, але їх теперішньому досліднику важко реконструювати без подібних літературних декларацій. Народне вбрання для Радюка було зовнішнім проявом його ідеології і відіграло важливу опозиційну роль. Він прагнув виразити не лише свою національну ідентичність — його риторика мала виробити дискурс одягу, який декларував відмінність від колонізатора. Демонстрування інакшости через одяг легко розшифрувати в бінарних опозиціях «Росія — Україна», «імперія — нація», «колонізатор — колонія», які століттями визначали інтелектуальне життя в Україні¹⁰. Якщо колонізатор носить сюртук або

мундир, тобто зденаціоналізований одяг, то справжньому патріоту слід відкинути цей «інтернаціоналізм» і залучати елементи національного вбрання. Схоже оперування значеннями стосувалося і їжі.

Завважмо, що уривок з реалістичної повісти Не-чуя-Левицького тут розглянуто лише як свідчення сучасника. Але нас цікавлять також згадки про одяг у літературному тексті як спосіб повідомити читачеві певну інформацію¹¹. Дивно, що українські письменники 1860–1890-х років майже не використовували одяг на позначення національної самосвідомості своїх персонажів. Утім, архівні документи свідчать, що вони таки намагалися це робити, але на заваді їм часом ставала цензура. Наприклад, 1893 року у збірці оповідань Марусі Вольвачівни було викреслено фразу «не взувай мене в московські лапті». Певна річ, у ній побачили антиросійський політичний підтекст¹². Описи одягу персонажів з метою означити їхнє соціальне становище і настрої властиві радше українським письменникам-народникам. Скажімо, прикметник «латана» став традиційним епітетом селянської свити¹³. Та навіть в одних і тих самих авторів, як-от в Олександра Кониського, усі ці бідні, погано одягнені селяни могли символізувати колонізовану пригноблену Україну:

Вкраїно рідная моя!
Я знов тебе в неволі бачу,
болю, серденько, і плачу,
що ти обідрана така!..¹⁴

Уявлення про природний, суто національний спосіб життя селян, характерне для всіх східноєвропейських народницьких рухів, посідало важливе місце в ідеології українофілів, звідси й відповідне уявлення про селянський одяг. Це добре видно на прикла-

ді Михайла Старицького, одного з найпопулярніших українських поетів 1860–1890-х років. Він звертається у вірші до селянської дівчини:

З тебе насміхалися знову
На гулянці майській в гаю, —
За одіж селянську крайову,
За мову родиму твою.

Утри свої сльози срібляні,
Не смійся над ними сама:
Хіба ж ти не знаєш, що в пані
Сумління у серці нема?

Яке їй, скажи мені, діло
До тих роботящих людей?
Вона убира своє тіло
Для спещених, заздрих очей¹⁵.

Як справжні народники українські патріоти му-сили вибрати національним символом одяг бідного простолюду. Так традиційно одягалися молоді українофіли, йдучи «в народ»: у спогадах і листуванні вони називали своє вбрання «українським народним одягом»¹⁶. Дехто волів навіть сам шити широкі селянські шаровари, як-от знаменитий у майбутньому мовознавець Олександр Потебня 1862 року¹⁷. Двадцять років по тому, на початку 1880-х, «просте національне вбрання» носили члени харківської «Молодої громади»¹⁸. Український історик і мислитель Михайло Драгоманов (1841–1895) дещо поспішно підсумовував: «У нас вибрано за демонстративно-національний костюм не історичний, не магнатський, а етнографічний, мужицький»¹⁹.

Насправді ідеологія українофілів об'єднувала два елементи українського національного міту: уявлення

про свою націю як селянську, отже, демократичну, та уявлення, що всі ці селяни і самі українофіли — нащадки грізних козаків і гетьманів. Саме Гетьманщина забезпечила історичне підґрунтя мріям українофілів про незалежну державу. Подолати опозицію «Росія (метрополія) — Україна (провінція)» можна було, тільки підкреслюючи власну історичну традицію і тяглість. Як показав Марко Павлишин, ці два міти поєднувалися уже в «Енеїді» Котляревського (1798), пародії на Вергілієву поему, першому творі нової української літератури. В «Енеїді» оспівано життя й традиції українських селян і козацької старшини²⁰. Новий міт пов'язував історію (козака, котрий уособлював українську минувшину) і сучасність («споконвічний», «природний» світ селянина) та формував уявлення про спільне універсальне українське, яке мало своє минуле, теперішнє і майбутнє. Ці часові категорії не суперечили одна одній: свідомість патріотів долала бінарну опозицію «велична минувшина — убога сучасність».

Сплав цих двох елементів в одному національному міті оприявнюється в тому, що поруч із селянським одягом українофіли використовували історичне козацьке вбрання. Наприклад, декламуючи на студентському концерті 1862 року вірш Шевченка «Чернець», Павло Житецький «поверх жупана мав на собі ще й козацьку керею»²¹. Коли у 1890-х роках композитор і активний член київської Громади Микола Лисенко почав гастролювати зі своїм студентським хором, український мільйонер і меценат Василь Симиренко погодився оплатити національне сценічне вбрання для хористів. Було замовлено козацькі костюми²². Та найпромовистіший приклад — використання в театральних виставах *оригінального* козацького одягу і зброї з колекції ще одного українського мецената

Василя Тарновського. Перша згадка про це стосується аматорської постанови опери Лисенка «Різдвяна ніч» у Києві 1873 року, але й через двадцять років трупа Михайла Старицького збиралася скористатися цією колекцією на гастролях в австро-угорському Львові²³.

Зрештою, багато українофілів, серед них Старицький і Лисенко, замолоду мали по два національні костюми:

...мы после долгих серьезных дебатов порешили, что на первый раз нужно обзавестись хотя двумя (костюмами. — С. Є.): для будней — чумарка из темно-коричневого драпа, отделанная кожей, и шаровары серые, а для праздников — суконные жупаны, бархатные темно-синие шаровары и шелковые шали для поясов...²⁴

Ці два костюми, квазіселянський і квазікозацький, найвиразніше відбивають дуалістичний характер українофільської ідеології. Кажучи простіше, селянське вбрання (принаймні традиційна вишита сорочка, яку зручно носити з сучасним європейським верхнім одягом) позначало народницький елемент їхнього світогляду, а козацький одяг символізував елемент національний. Не дивно, що ідеолог українського ліберально-демократичного народництва Драгоманов віддавав перевагу українському народному вбранню, а консервативний землевласник Тарновський полюбляв приймати гостей у козацькому одязі²⁵. Однак для більшості українофілів обидва ці костюми виконували представницьку функцію — репрезентували їхній народ світові і водночас демонстрували національну самосвідомість своїх власників.

Цитований вище уривок зі спогадів Старицького ілюструє процес винаходження традиції, яку Ерик Гобсбаум окреслив так:

«Винайдена традиція» означає низку практик ритуального або символічного характеру, зазвичай обумовлених прямо чи опосередковано прийнятими правилами, які намагаються прищепити певні цінності й норми поведінки через повторюваність, що автоматично передбачає зв'язок з минулим. Ці практики, як правило, прагнуть де тільки можна встановити зв'язок з відповідним історичним минулим. [...] вони відповідають на нові обставини у формі апеляції до попереднього становища або встановлюють власне минуле за допомогою квазіобов'язкової повторюваності²⁶.

Ясна річ, заведена українофілами традиція вбиратися на свята в козацькому стилі — результат свідомого вибору конкретних аспектів історичного минулого (скажімо, киеворуський період в очах сучасників асоціювався радше з російською державною традицією, а не з українською минувшиною). Цю традицію можна витлумачити як реакцію на утиски владою українських активістів у 1840–1880-х роках. Зрештою, можна припустити, що життєствердний, не чужий насолодам козацький спосіб життя якнайкраще надавався для карнавального відтворення в ритуалах українофілів.

Парадокс полягає в тому, що доля цих двох костюмів як знаків у літературній комунікації дуже різна. Козацький одяг, який внаслідок цензурування у художній літературі згадується рідко, натякав на славне минуле, як-от в оповіданні Марка Вовчка «Дяк», де описано посаг нареченої.

...Кунтушів два — вишневий один, а другий синій — кунтуші прехороші! Та ще жупанинка славна, — що, мовляли, в нашому роду гетьмани оджалували...²⁷

Отже, козацький одяг тісно пов'язувався з історичною свідомістю: жупан — це не просто вбрання, це згадка про часи, коли на чолі української козацької держави стояв гетьман. (Проте в історичних романах козацький одяг втрачає цю смислову конотацію і стає простим описом (денотатом).) З другого боку, народний одяг, коли його носили селяни, в українофільських текстах означав лише прозаїчне вбрання, щоденне або святкове. Зазвичай в українській літературі 1860-х років персонаж носить, скажімо, сорочку й штани — і ми припускаємо, що це вишиванка і шаровари, бо герой, звісно, селянин. У 1870–1880-тих роках подибуємо докладніші, ба навіть захоплені описи одягу, за якими крилася свідомо мета: по суті, це етнографічні описи в художньому тексті. Ось показовий приклад з Івана Нечуя-Левицького:

На Онисі була картата плахта, виткана з вовни по половині з шовком невеличкими квадратами. Квадратики були заткані жовтогарячим шовком з білими, як срібло, тонкими обідками; внизу теліпались червоні китички, неначе волоські горіхи або дзвонички. Червона з синіми та зеленими квітками запаска блищала, неначе жевріла. Вишитий червоними та синіми взорцями поділ сорочки спадав на червоні черевики. Ясно-синій шовковий горсет був затканий золотими квіточками. На чорноволосій голові неначе цвів вінок квіток. Стрічки вкривали всі плечі до пояса, неначе з голови на плечі лився ливцем дощ з стрічок. На шії червоніло п'ять разків товстого доброго намиста з золотими дукачами²⁸.

У цьому описі принцип етнографічної точності переважає і естетичні міркування, і значення національної ідентичності героїні. Такі описи не випадкові, а характерні для українського народництва. Близькі до

цієї течії художники вважали етнографічну достеменність головною ознакою рівня картини. «В картинах И. И. Соколова одежда всегда верна» — ось найвища оцінка, яку один живописець українського народного життя дав іншому²⁹.

Водночас такі критерії і попит публіки на подібний живопис спокушали митців поверхово зображувати деталі селянського життя, без кінця копіювати одну картину або повторювати сюжет, писати беззмислові, ідейно порожні полотна. Показовий приклад — картини Костянтина Трутовського «Білять полотно», «Жінка з полотном», «На кладці»³⁰. Сам Трутовський захоплювався лише «своеобразными, живописными костюмами» українців і не цікавився їхнім соціальним становищем та національною долею³¹.

Для наступного покоління українських митців правдиво змальовувати народний одяг і побут уже означало виражати національні почуття. Опанас Сластіон згадував, як українці-студенти Імператорської Академії мистецтв вивчали у 1870-х роках народне життя:

Се були перші кроки до знайомости з народом, розуміється, знайомість була більш етнографічна, а любов (до народу. — С. Є.) стихійна, міцна й тривка, що заставляла нас вивчати й добре знати всяку форму найрізноманітнішої одежі, її назви і навіть крій та його відміни, де й чого вони трапляються; знали головні убори — дівочі, жіночі й старечі пов'язки й уміли їх пов'язувати, — більш того, типи взуття, не кажучи вже про те, що знали типи чоловіків та жінок по губерніях, а часто навіть і по повітах³².

Отже, для першого непатріотичного покоління художників знак «народне життя» був просто описовим. В очах другого патріотичного покоління він увібрав у

Примітки

Передмова

- ¹ Див.: *Himka, John-Paul. Ukrainophilism // Encyclopedia of Ukraine. — Toronto: Toronto UP, 1993. — Vol. 5. — P. 467; Миллер, Алексей. Украинафильство // Славяноведение. — 1998. — № 5. — С. 28–37; Кантелер, Андреас. Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії // Київська старовина. — 2001. — № 5. — С. 8–20.*
- ² Про відсутність в Російській імперії чіткої політики з українського питання див.: *Миллер, Алексей. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — СПб.: Алетейя, 2000.*
- ³ Про історичний перехід наприкінці XIX — на початку XX сторіччя від співіснування багатьох лояльностей до виняткової ідентифікації з українською нацією див.: *Magocsi, Paul Robert. The Roots of Ukrainian Nationalism: Galicia as Ukraine's Piedmont. — Toronto, 2002. — P. 46–47.*
- ⁴ Далі в цій передмові використано фрагменти моєї англійської статті в перекладі Миколи Климчука, див.: *Yekelchik, Serhy. On Transcontinental Travel and Postcolonial Imagination: A Look Back from 2006 on «The Body and National Myth»? // Ab Imperio. — 2006. — № 3. — P. 55–58.*

- ⁵ Укр. пер.: *Павлишин, Марко*. Козаки в Ямайці: постколоніальні риси в сучасній українській культурі // Павлишин, Марко. Канон та іконостас. — К.: Час, 1997. — С. 223–236.

1. Тіло і національний міт:
до картини українського національного
відродження XIX століття

- ¹ Першодрук: *Yekelchuk, Serhy*. The Body and National Myth: Motifs from the Ukrainian National Revival in the Nineteenth Century // Australian Slavonic and East European Studies. — Vol. 7. — № 2 (1994). — P. 31–59.
- ² Див.: *Hroch, Miroslav*. Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smallest European Nations / Transl. by Ben Fowkes. — Cambridge, 1985.
- ³ Див.: Nation and Ideology: Essays in Honour of Wayne S. Vucinic / Eds. Ivo Banac, John G. Ackerman, Roman Szporluk. — New York, 1981; Culture and Nationalism in Nineteenth-Century Eastern Europe / Eds. Ronald Sussex, J. C. Eade. — Columbus, OH, 1983.
- ⁴ Це слово вперше з'явилося в російській пресі 1860–1870-х років як зневажливе означення українських патріотів, але згодом його почали вживати й самі українці. З плином часу українофілами називали лише прихильників культурницького, тобто неполітичного, курсу українського національного руху.
- ⁵ *La Barre, Weston*. Materials for a History of Studies of Crisis Culture. A Bibliographic Essay // Current Anthropology. — 1971. — Vol. 12. — № 1. — P. 3–44; *McCauley, Timothy*. Nativism and Social Closure: a Comparison of Four Social Movements // International Journal of Comparative Sociology. — 1990. — Vol. 31. — № 1/2. — P. 86–93.
- ⁶ *Barthes, Roland*. The Fashion System / Transl. by Mathew Ward, Richard Howard. — London, 1985. — P. 264.
- ⁷ У сучасній семіотиці конотативний (вторинний) зміст знака вважається додатковим порівняно з денотативним (пер-

- винним) змістом. Наприклад, коли «кішка» в поезії Бодлера означає «хіть», цей складник змісту належить до вторинної конотативної системи. Ця конотація виходить за межі первісного денотативного смислового рівня, на якому «кіт» означає «домашню тварину з родини котячих», але включає й його. Див.: *Nöth, Winfried. Handbook of Semiotics.* – Bloomington, 1990. – P. 350–351.
- ⁸ За Лотманом, мистецтво і культура загалом – це другі моделівні системи порівняно з первинною системою мови, бо «подібно до всіх семіотичних систем, [ix] сконструйовано за мовною моделлю». Див.: *Лотман, Юрій.* Структура художественного текста. Семиотические исследования по теории искусства. – М.: Искусство, 1970. – С.16.
- ⁹ *Нецуй-Левицький, Іван.* Хмари // *Нецуй-Левицький, І. С.* Твори: У 10 т. – К.: Наукова думка, 1965. – Т. 2. – С. 97.
- ¹⁰ *Павлишин, Марко.* Українська культура з погляду постмодернізму // *Павлишин, Марко.* Канон та іконостас: Літературно-критичні статті. – К.: Час, 2003. – С. 213–222.
- ¹¹ Див.: *Christa, Boris.* Clothing as Literary Communicative Sign, its Structuring and Reception with Special Reference to Tolstoy's Anna Karenina and Flaubert's Madame Bovary // Proceeding of the IX Congress of the International Comparative Literature Association. – Innsbruck, 1980. – Vol. 2: Literary Communication and Reception. – P. 195–200; *Christa, Boris.* Vestimentary Markers in Turgenev's «Ottsy i deti» (Fathers and Sons) // *New Zealand Slavonic Journal.* – 1983. – P. 21–36.
- ¹² Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАУ). – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 268. – Арк. 21.
- ¹³ Див., напр.: *Кониський, Олександр.* Наймишка // *Кониський, О. Я.* Оповідання. Повість. Поетичні твори / Упор. і прим. М. Л. Гончарука. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 61.
- ¹⁴ *Кониський, Олександр.* В'їздячи на Україну // Там само. – С. 531.
- ¹⁵ *Старицький, Михайло.* Марусі // *Старицький, М. П.* Твори: У 8 т. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1963. – Т. 1: Поетичні твори. – С. 68.

- ¹⁶ Див.: *Міяковський, Володимир*. Б. С. Познанський (народник 60-х років) // Україна. – 1926. – № 1. – С. 72.
- ¹⁷ Див.: *Житецький, Ігнат*. О. О. Потебня і харківська громада в 1861–1863 рр. // За сто літ. Матеріяли з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття / За ред. акад. Михайла Грушевського. – ДВУ, 1927. – Кн. 1. – С. 74.
- ¹⁸ *Грабовський, Павло*. Лист до Василя Лукича (10 серпня 1893 р.) // *Грабовський, П. А.* Твори: У 2 т. – К.: Дніпро, 1964. – Т. 2. – С. 293.
- ¹⁹ *Драгоманов, Михайло*. Чудацькі думки про українську національну справу // *Драгоманов, М. П.* Вибране («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»). – К.: Либідь, 1991. – С. 552.
- ²⁰ *Павлишин, Марко*. Риторика і політика в «Енеїді» Котляревського // *Павлишин, Марко*. Канон та іконостас: Літературно-критичні статті. – К.: Час, 1997. – С. 294–307.
- ²¹ *Пчілка, Олена*. Микола Лисенко (Спогади й думки) // М. В. Лисенко у спогадах сучасників / Упор. Остап Лисенко. – К.: Музична Україна, 1968. – С. 90. Кирея – підбитий хутром верхній одяг, елемент традиційного козацького костюма.
- ²² Там само. – С. 143.
- ²³ *Кобилянський, Люцій*. Спомини про М. В. Лисенка // М. В. Лисенко у спогадах сучасників / Упор. Остап Лисенко. – К.: Музична Україна, 1968. – С. 220; *Старицький, Михайло*. Лист до Володимира Шухевича у Львів (1893 р.) // *Старицький, М. П.* Твори: У 8 т. – К.: Дніпро, 1965. – Т. 8: Оповідання, статті, листи. – С. 520.
- ²⁴ *Старицький, Михайло*. К біографії Н. В. Лисенка // *Старицький, М. П.* Твори: У 8 т. – К.: Дніпро, 1965. – Т. 8: Оповідання, статті, листи. – С. 38. Чумарка – традиційний селянський верхній одяг.
- ²⁵ Див.: *Русова, Софія*. Мої спомини. Рр. 1861–1879 // За сто літ. Матеріяли з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття / За ред. акад. Михайла Грушевського. – ДВУ, 1928. – Кн. 2. – С. 153; *Вовчок, Марко*. Лист до О. В. Марковича (1–11/13–23 вересня 1857 р.) //

- Вовчок, Марко*. Твори: В 7 т. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 7. – Кн. 2. – С. 16.
- ²⁶ *Винайдення традиції / За ред. Ерика Гобсбаума і Теренса Рейнджера / Пер. з англ. Микола Климчук*. – К.: Ніка-Центр, 2005. – С. 13–14.
- ²⁷ *Вовчок, Марко*. Дяк // *Вовчок, Марко*. Твори: В 7 т. – К.: Наукова думка, 1964. – Т. 1: Оповідання та повісті. – С. 336. Оповідання ймовірно написано в 1859–1861 роках. Кунтуш – коштовний козацький верхній одяг.
- ²⁸ *Нечуй-Левицький, Іван*. Старосвітські батюшки та матушки // *Нечуй-Левицький, І. С.* Твори: У 2 т. – К.: Дніпро, 1977. – Т. 2: Повісті, оповідання, нариси, легенди. – С. 18. Плахта – елемент українського жіночого національного костюма, прямокутний шматок грубого вовняного полотна, який носили як спідницю.
- ²⁹ *Жемчужников, Лев*. Несколько замечаний по поводу последней выставки в С. Петербургской Академии художеств // *Основа*. – 1861. – Февраль. – С. 144.
- ³⁰ *Історія українського мистецтва: В 6 т.* – К.: АН УРСР, 1970. – Т. 4. – Кн. 2. – С. 109.
- ³¹ *Див.: Трутовский, К. А.* Из воспоминаний о поездках по Малороссии // *Киевская старина*. – 1889. – Т. XXVI. – Сентябрь. – С. 1.
- ³² *Сластіон, Опанас*. Микола Віталійович Лисенко (Спогади) // *М. В. Лисенко у спогадах сучасників / Упор. Остап Лисенко*. – К.: Музична Україна, 1968. – С. 250.
- ³³ *Пчілка, Олена*. Микола Лисенко (Спогади й думки) // *М. В. Лисенко у спогадах сучасників / Упор. Остап Лисенко*. – К.: Музична Україна, 1968. – С. 110–111.
- ³⁴ *Див.: Лобановський Борис, Говдя Петро*. Українське мистецтво другої половини XIX – початку XX ст. – К.: Мистецтво, 1989. – С. 38–39.
- ³⁵ *Памятник Богдану Хмельницкому (исторический очерк его сооружения) // Киевская старина*. – 1888. – Июль. – С. 154.
- ³⁶ *Старицький, Михайло*. Гетьман // *Старицький, М. П.* Твори: У 8 т. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1963. – Т. 1: Поетичні твори. – С. 168.

- ³⁷ Див.: Грабович, Григорій. Поет як міфотворець. Семантика символів у творчості Тараса Шевченка / Пер. з англ. Соломія Павличко. – 2-ге вид., випр. і авториз. – К.: Критика, 1998. – С. 139–141.
- ³⁸ Див.: *Мищенко, Людмила*. З минулого століття. Спомини // За сто літ. Матеріяли з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття / За ред. акад. Михайла Грушевського. – ДВУ, 1929. – Кн. 4. – С. 146.
- ³⁹ *Вовчок, Марко*. Лист до О. В. Марковича (20 вересня / 2 жовтня 1857 р.) // *Вовчок, Марко*. Твори: У 7 т. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 7. – Кн. 2: Листи. – С. 23.
- ⁴⁰ *Антонович, Володимир*. Мемуари // *Антонович, Володимир*. Твори. Повне видання. – К.: ВУАН, 1932. – Т. 1. – С. 41.
- ⁴¹ *Кримський, Агатангел*. З літопису преславних діяннів панків Присташів // *Кримський, А. Ю.* Твори: У 5 т. – К.: Наукова думка, 1972. – Т. 1: Поетичні твори. Оповідання. – С. 515 та 518. Бурсак – учень духовного училища або семінарії.
- ⁴² *Старицький, Михайло*. К біографії Н. В. Лысенко // *Старицький, М. П.* Твори: У 8 т. – К.: Дніпро, 1965. – Т. 8: Оповідання, статті, листи. – С. 412.
- ⁴³ *Barthes, Roland*. The Fashion System / Transl. by Mathew Ward, Richard Howard. – London, 1985. – P. 249.
- ⁴⁴ *Пчілка, Олена*. Микола Лисенко (Спогади й думки) // М. В. Лисенко у спогадах сучасників / Упор. Остап Лисенко. – К.: Музична Україна, 1968. – С. 132.
- ⁴⁵ *Кримський, Агатангел*. Товариство Садовського в Москві // *Кримський, А. Ю.* Твори: У 5 т. – К.: Наукова думка, 1972. – Т. 2: Художня проза. Літературознавство і критика. – С. 335.
- ⁴⁶ Там само. – С. 330.
- ⁴⁷ Див.: *Дурилін, С. М.* Марія Заньковецька. Життя і творчість. – К.: Мистецтво, 1955. – С. 22.
- ⁴⁸ *Русова, Софія*. Мої спомини (1879–1915) // За сто літ. Матеріяли з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття / За ред. акад. Михайла Грушевського. – ДВУ, 1928. – Кн. 3. – С. 172.
- ⁴⁹ *Мищенко, Людмила*. З минулого століття. Спомини // За сто літ. Матеріяли з громадського й літературного життя

- України XIX і початків XX століття / За ред. акад. Михайла Грушевського. – ДВУ, 1929. – Кн. 4. – С. 144.
- ⁵⁰ Див.: *Barthes, Roland*. The Fashion System / Transl. by Mathew Ward, Richard Howard. – London, 1985. – P. 17–18.
- ⁵¹ Там само. – P. 220.
- ⁵² *Старицький, Михайло*. К біографії Н. В. Лысенко // *Старицький, М. П.* Твори: У 8 т. – К.: Дніпро, 1965. – Т. 8: Оповідання, статті, листи. – С. 41.
- ⁵³ Див.: *Turner, Victor*. Liminal to Liminoid in Play, Flow and Ritual: an Essay in Comparative Symbology // *Plays, Games and Sports in Cultural Context* / Eds. Janet Harris, Roberta Park. – Champaign, Ill., 1983. – P. 123–164; *Joseph, Nathan*. Uniforms and Nonuniforms: Communication Through Clothing. – New York, Westport, London, 1986. – P. 192–195.
- ⁵⁴ Див.: *Литвина, Фаина*. Легальні форми пропаганди ризничинцев-демократів 60-х – 70-х гг. XIX в. (Літературні вечери, читання, збори). – Казань, 1986.
- ⁵⁵ ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 810. – Спр. 132. – Арк. 214.
- ⁵⁶ Див.: *Міжковський, Володимир*. Б. С. Познанський (народник 60-х років) // *Україна*. – 1926. – № 1. – С. 80, 90–91.
- ⁵⁷ *Русова, Софія*. Мої спомини (1879–1915) // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття / За ред. акад. Михайла Грушевського. – ДВУ, 1928. – Кн. 3. – С. 152.
- ⁵⁸ Рудницький, Євген. «Дело о ношении хлопманского костюма» (Справа Амоса Свидницького, Анатолієвого брата) // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття / За ред. акад. Михайла Грушевського. – ДВУ, 1928. – Кн. 2. – С. 124.
- ⁵⁹ *Антонович, Володимир*. Про українофілів та українофільство // *Антонович, Володимир*. Твори. Повне видання. – К.: ВУАН, 1932. – Т. 1. – С. 132–133.
- ⁶⁰ *Павлишин, Марко*. Козаки в Ямайці: постколоніальні риси в сучасній українській культурі // *Павлишин, Марко*. Канон та іконостас: Літературно-критичні статті. – К.: Час, 2003. – С. 225.
- ⁶¹ Див.: *Русова, Софія*. Мої спомини (1879–1915) // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України

- XIX і початків XX століття / За ред. акад. Михайла Грушевського. – ДВУ, 1928. – Кн. 3. – С. 163.
- ⁶² *Вовчок, Марко*. Лист до О. В. Марковича (1–11/13–23 вересня 1857 р.) // *Вовчок, Марко*. Твори: У 7 т. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 7. – Кн. 2. – С. 17.
- ⁶³ Див., напр.: *Грабовський, Павло*. Лист до Бориса Грінченка (31 марця 1898 р.) // *Грабовський, П. А.* Твори: У 2 т. – К.: Дніпро, 1964. – Т. 2. – С. 373.
- ⁶⁴ *Мищенко, Людмила*. З минулого століття. Спомини // За сто літ. Матеріяли з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття / За ред. акад. Михайла Грушевського. – ДВУ, 1929. – Кн. 4. – С. 142–143.
- ⁶⁵ Там само. – С. 146.
- ⁶⁶ Див.: *Русова, Софія*. Мої спомини. Рр. 1861–1879 // За сто літ. Матеріяли з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття / За ред. акад. Михайла Грушевського. – ДВУ, 1928. – Кн. 2. – С. 154.
- ⁶⁷ Див., напр.: *Mandelson, Leonore*. Introduction // *Shared Wealth and Symbol: Food, Culture and Society in Oceania and Southeastern Asia* / Ed. by Leonore Mandelson. – Cambridge, Paris, 1986. – P. 7–8.
- ⁶⁸ Див.: Колективний лист до М. А. Маркевича (22 січня 1844 р.) // *Шевченко, Т. Г.* Повне збір. творів: У 12 т. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 6. – С. 221.
- ⁶⁹ Там само. – С. 533.
- ⁷⁰ Див.: *Мищенко, Людмила*. З минулого століття. Спомини // За сто літ. Матеріяли з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття / За ред. акад. Михайла Грушевського. – ДВУ, 1929. – Кн. 4. – С. 147.
- ⁷¹ Див.: *Barthes, Roland*. The Fashion System / Transl. by Mathew Ward, Richard Howard. – London, 1985. – P. 264.
- ⁷² Див.: *Кримський, Агатангел*. Чому Олекса Стороженко покинув писати по-українськи? // *Кримський, А. Ю.* Твори: У 5 т. – К.: Наукова думка, 1972. – Т. 2: Художня проза. Літературознавство і критика. – С. 547.
- ⁷³ Див.: *Старицький, Михайло*. Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка (Комедія з співами в одну дію) // *Старицький,*

- М. П. Твори: У 8 т. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1963. – Т. 2. – С. 121–144.
- ⁷⁴ *Кониський, Олександр*. І ми – люде! // *Кониський, О. Я.* Оповідання. Повість. Поетичні твори / Упор. і прим. М. Л. Гончарука. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 80.
- ⁷⁵ Там само.
- ⁷⁶ Див.: *Міяковський, Володимир*. Б. С. Познанський (народник 60-х років) // Україна. – 1926. – № 1. – С. 90–91.
- ⁷⁷ Фотографія обкладинки: Історія українського мистецтва: В 6 т. – К.: АН УРСР, 1970. – Т. 4. – Кн. 2. – С. 261.
- ⁷⁸ Там само. – С. 30–31, 36.
- ⁷⁹ *Шевченко, Тарас*. Щоденник // *Шевченко, Т. Г.* Повне збір. творів: У 12 т. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 5. – С. 176.
- ⁸⁰ *Ясієвич, Володимир*. Архітектура другої половини ХІХ – початку ХХ ст. // Українська радянська енциклопедія. – К.: УРЕ, 1981. – Т. 11. – Кн. 2. – С. 368.
- ⁸¹ *Кобилянський, Люцій*. Спомини про М. В. Лисенка // М. В. Лисенко у спогадах сучасників / Упор. Остап Лисенко. – К.: Музична Україна, 1968. – С. 220.
- ⁸² Див.: *Куліш, Пантелеймон*. Великі проводи // *Куліш, П. О.* Твори: У 2 т. – К.: Дніпро, 1989. – Т. 1: Поетичні твори. – С. 101; *Куліш, Пантелеймон*. Шуканне – викликанне // Там само. – С. 247.
- ⁸³ *Кримський, Агатангел*. Чому Олекса Стороженко покинув писати по-українськи? // *Кримський, А. Ю.* Твори: У 5 т. – К.: Наукова думка, 1972. – Т. 2: Художня проза. Літературознавство і критика. – С. 547.
- ⁸⁴ *Нечуй-Левицький, Іван*. Дві московки // *Нечуй-Левицький, І. С.* Твори: У 2 т. – К.: Дніпро, 1977. – Т. 1: Повісті. – С. 35.
- ⁸⁵ *Житецький, Ігнат*. Київська Громада за 60-тих років // Україна. – 1928. – Кн. 1. – С. 109.
- ⁸⁶ *Старицький, Михайло*. За лихими владарями // *Старицький, Михайло*. Твори: У 8 т. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1963. – Т. 1: Поетичні твори. – С. 63.
- ⁸⁷ *Кониський, Олександр*. Завертка // *Кониський, О. Я.* Оповідання. Повість. Поетичні твори / Упор. і прим. М. Л. Гончарука. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 133.

- ⁸⁸ *Куліш, Пантелеймон*. Настуся // *Куліш, П. О.* Твори: У 2 т. – К.: Дніпро, 1989. – Т. 1: Поетичні твори. – С. 75; *Старицький, Михайло*. За лихими владарями // *Старицький, М. П.* Твори: У 8 т. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1963. – Т. 1: Поетичні твори. – С. 62. Образ «тісної хати» як могили, де поховано козацьку славу, заслуговує на окремих розгляд.
- ⁸⁹ Див.: *Міяковський, Володимир*. Б. С. Познанський (народник 60-х років) // Україна. – 1926. – № 1. – С. 81.
- ⁹⁰ Див.: *Русова, Софія*. Мої спомини. Рр. 1861–1879 // За століт. Матеріяли з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття / За ред. акад. Михайла Грушевського. – ДВУ, 1928. – Кн. 2. – С. 150.
- ⁹¹ *Стороженко, Олекса*. Вуси // *Стороженко, Олекса*. Твори / Статті і ред. Агапія Шамрая. – Х.–Одеса: ДВУ, 1930. – Т. 1: Українські оповідання. – С. 166. Шльонка – шерсть сілезьких овець. Див. також: *Павличко, Соломія*. Роздуми про вуса, навіяні одним оповіданням Олекси Стороженка // *Павличко, Соломія*. Теорія літератури. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – С. 463–471.
- ⁹² *Стороженко, Олекса*. Кіндрат Бубненко-Швидкий (Петру Петровичу Гулаку-Артемовському) // *Стороженко, Олекса*. Твори / Статті і ред. Агапія Шамрая. – Х.–Одеса: ДВУ, 1930. – Т. 1: Українські оповідання. – С. 198.
- ⁹³ Див.: *Грабовський, Павло*. Спомини про В. Александрова // *Грабовський, П. А.* Твори: У 2 т. – К.: Дніпро, 1964. – Т. 2. – С. 197.
- ⁹⁴ Див.: *Ewen, Stewart; Ewen, Elizabeth*. Channels of Desire: Mass Images and the Shaping of American Consciousness. – New York, 1982. – P. 170–182.
- ⁹⁵ Історія українського мистецтва: В 6 т. – К.: АН УРСР, 1970. – Т. 4. – Кн. 2. – С. 261, 267.
- ⁹⁶ *Кримський, Агатангел*. З літопису преславних діянь панків Присташів // *Кримський, А. Ю.* Твори: У 5 т. – К.: Наукова думка, 1972. – Т. 1: Поетичні твори. Оповідання. – С. 520.
- ⁹⁷ Претензії гречаної каші // Києвлянин. – 1882. – 25 марта. – С. 2.

- ⁹⁸ Кониський, Олександр. І ми – люде! // Кониський, О. Я. Оповідання. Повість. Поетичні твори / Упор. і прим. М. Л. Гончарука. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 89.
- ⁹⁹ *Levi-Strauss, Claude*. Structural Anthropology / Transl. from French by Claire Jacobson and Brooke Grundfest-Schoepf. – London, 1986. – Vol. 1. – P. 233.

2. Творення святині: українофілі і Шевченкова могила в Каневі (1861–1900-ті роки)

- ¹ Першодрук: *Yekelchuk, Serhy*. Creating a Sacred Place: The Ukrainophiles and Shevchenko's Tomb in Kaniv (1861 – ca. 1900) // Journal of Ukrainian Studies. – Vol. 20. – № 1/2 (1995). – P. 15–32.
- ² Див.: *Foucault, Michel*. Of Other Spaces // Diacritic. – 1986. – Spring. – P. 24–25.
- ³ *Lukes, Steven*. Political Ritual and Social Integration // Цит. за: *Connerton, Paul*. How Societies Remember. – Cambridge, 1989. – P. 44 (див. укр. вид.: *Коннертон, Пол*. Як суспільства пам'ятають / Пер. з англ. Світлана Шліпченко. – К.: Ніка-Центр, 2004. – 184 с.).
- ⁴ Див.: *Nora, Pierre*. Between Memory and History: *Les Lieux de Mémoire* // Representations. – 1989. – Vol. 26. – Spring. – P. 8–9.
- ⁵ Див.: *Павлишин, Марко*. Риторика і політика в «Енеїді» Котляревського // *Павлишин, Марко*. Канон та іконостас: Літературно-критичні статті. – К.: Час, 1997. – С. 294–307.
- ⁶ У цитованому виданні саме так, хоча *Славута* (або *Славутич*) – стара слов'янська назва Дніпра – назагал пишеться з великої літери.
- ⁷ *Куліш, Пантелеймон*. Слово над гробом Шевченка // Основа. – 1861. – № 3. – С. 6.
- ⁸ Значення Шевченка для України: Проводи тела его в Україну из Петербурга // Основа. – 1861. – № 6. – С. 13.

Показчик імен*

- Айзеншток, Ієремія 141
Александр II Романов, імператор 19, 96
Александр III Романов, імператор 96
Алексей Михайлович Романов, цар 79
Аллен, Вільям (Allen, William Edward David) 134, 141, 155, 213, 234, 238, 244, 247
Алчевська, Христина Данилівна 34, 153
Андрієвський, Олексій 96
Андрузький, Георгій 135–137
Антонович, Володимир 30, 32, 37, 80, 88, 92, 93, 98, 104, 117, 155, 157, 160, 192, 193, 204, 205, 220
Антонович, Марко 156, 221
- Бабич, Ірина 84, 217
Базкевич, Михайло 72
Байздренко, Микола 72
Байрон, Джордж Гордон 48
Бантиш-Каменський, Дмитро 91, 95, 111, 121
Барвінський, Олександр 69
Барвінські, брати 171
Барт, Ролан (Barthes, Roland) 14, 21, 33, 35, 41, 200, 204–206,
Бачинський, Юліян 125
Бгабга, Гомі 15
Бетховен, Людвіг ван 47
Білик, Іван 66
Білодід, Володимир 133
Білозерський, Василь 134, 136, 137, 153
Блан, Луї 141

* До показчика заведено лише імена, які фігурують одночасно і в тексті, і в примітках. Імена латиницею подано в дужках після кирилиці, якщо ім'я трапляється в обох написаннях. Не заведено імена, які трапляються лише в примітках.

- Богачевська-Хом'як, Марта (Bohachevsky-Chomiak, Martha) 153, 165, 244, 249
- Бодянський, Осип 111
- Боровик, Віталій 72
- Брок, Пітер 122, 230
- Вагилевич, Іван** 122
- Василько, Микола 162
- Вебер, Макс 188, 256
- Величенко, Стівен (Velychenko, Stephen) 76, 214, 215, 218, 219
- Винар, Любомир 155, 244
- Вовк, Федір Кіндратович 164
- Вовчок, Марко (Вілінська-Маркович, Марія) 27, 31, 39, 96, 202–204, 206, 219
- Волошин, Августин 162
- Волощенко, Аза 15, 166, 249
- Волш, Ворен (Walsh, Warren Bartlett) 139, 236
- Вольвачівна, Маруся 23
- Вольгер 92, 93
- Вороний, Феодосій 152
- Габсбурги, династія** 116, 159
- Гегель, Георг Вільгельм Фридрих 109
- Гедимін, князь 86
- Геркейв, Сідней (Nagsave, Sidney) 134, 234
- Герцен, Александр 91, 141, 150, 152, 178
- Гнилосиров, Василь 44
- Гобсбаум, Ерик 26, 203, 214
- Гоголь, Марія 56, 210
- Гоголь, Микола 56, 96, 101
- Головацький, Яків 122, 148
- Гонта, Іван 61
- Грабович, Григорій (Grabowicz, George G.) 143, 144, 194, 204, 211, 226, 229, 237–239, 257
- Грабовський, Павло 39, 165, 202, 206, 208
- Гребінка, Євген 111
- Грицак, Ярослав 172, 173, 246, 252, 253
- Грінченко, Борис 12, 34, 39
- Грох, Мірослав (Hroch, Miroslav) 108, 120–123, 132, 200, 225, 229
- Грушевський, Михайло 11, 88, 95, 97, 98, 104, 116, 117, 119, 128, 191, 196, 202, 204–206, 208, 221, 222, 227, 256, 257
- Гулак, Микола 134–137, 235, 237
- Гулак-Артемівський, Петро 90, 126, 208
- Галаган, Григорій** 43
- Галаган, Микола 100–102, 111, 222
- Галагани, родина 42
- Гізо, Франсуа 91
- Гроздов, вихователь 99
- Голдблат, Гарві (Goldblatt, Harvey) 119, 229
- Данило Галицький, князь** 85
- Дейч, Лев 180, 254

- Денікін, Антон 125
Дзюба, Іван 133, 141, 145,
234, 238, 239
Добрянський, Адольф 147,
161, 162
Донцов, Дмитро 125, 143
Дорошенко, Дмитро 99, 218,
221
Драгоманов, Михайло 13,
24, 26, 80, 91–93, 111, 116,
117, 119, 124, 126, 128,
140–142, 151, 159, 160, 163,
164, 166–171, 173, 177–189,
191–197, 202, 219, 220, 226,
238, 242, 250, 251–257
Дрентельн, Олександр 151
Духнович, Олександр 147,
162, 241
Дюк, Надія 108, 225
- Енгельгардт, Александр 170
- Єлпатьєвський, Константін
85, 86, 217
Єфименко, Олександра 87,
218
- Житецький, Ігнат 202, 207
Житецький, Павло 25, 44,
151
Жмир, Володимир 139, 236
Жуковський, Аркадій 121,
140, 152, 175, 220, 223, 228,
230, 237, 242–245, 248, 252,
253
- Забіла, Пармен 47
- Зайончковський, Петро 133,
135, 234, 235
Зайцев, Павло 137, 235
Закревські, родина 43
Залізник, Максим 61, 83
Заньковецька, Марія 33, 204
Зібер, Микола 164
Злиднєв, Віталій 106, 223
- Іванов, Константін 85, 86, 217
Іванова, Раїса 15, 151, 167,
180, 220, 242, 244, 252, 254
Ілі, Джеф (Eley, Geoff) 123,
125, 227, 231, 232
Іловайський, Дмитрій 84–86,
92, 97, 101, 216, 217
- Кайданов, Іван 78, 88, 215
Каппелер, Андреас (Kappeler,
Andreas) 199, 245
Капушак, Іван 147
Карамзін, Ніколай 77, 78, 91,
214
Катерина II, імператриця 157
Катренко, Андрій 165, 249
Квітка-Основ'яненко,
Григорій 61, 111, 126
Керенський, Александр 125
Кінгстон-Мен, Естер
(Kingston-Mann, Esther)
164, 248
Кістяківський, Богдан 188
Ключевський, Васілій 77
Кобилиця, Лук'ян 147, 240
Кобилянська, Ольга 69
Кобилянський, Люцій 202,
207

- Ковалевський, Микола 99, 100, 186, 221, 222
Когут, Зенон 16, 112, 216, 218, 226
Козік, Ян (Kozik, Jan) 145, 228, 239, 245
Колесса, Олександр 141
Колінгвуд, Робін (Collingwood, Robin) 77, 215
Коллард, Юрій 99, 221
Колумб, Христофор 97
Кониський, Олександр 23, 41, 45, 48, 135, 201, 207–209
Конт, Огюст 167
Косачі, родина 69
Костенко, Василь 70, 210–212
Костомаров, Микола 11, 78, 88–90, 98, 104, 111, 134–137, 140, 152, 153, 155, 160, 178, 194, 219, 235–237, 246, 257
Котляревський, Іван 25, 54, 111, 120, 123, 126, 202, 229
Коцюбинський, Михайло 67, 68, 211
Кошелівець, Іван (Koshelivets, Ivan) 135, 235–237
Кравченко, Богдан (Krawchenko, Bohdan) 113, 118, 132, 227, 228, 231, 234
Кримський, Агатангел 32, 33, 41, 43, 47, 204, 206, 207, 209
Куліш, Пантелеймон 39, 43, 56, 61, 78, 88–90, 93, 94, 111, 117, 135–137, 153, 157, 194, 195, 207, 210, 219, 220, 236, 245
Кульчицький, Джордж (Kulchysky, George) 153, 243
Лавріненко, Юрій (Lawrynenko, Jurij) 140, 141, 157, 237, 243, 245
Лавров, Юрій 212
Лазаревський, Михайло 57
Лазаревський, Олександр 151, 155, 242
Леві-Строс, Клод (Levi-Strauss, Claude) 40, 48, 209
Леміс, Ендрю (Lamis, Andrew) 115, 227
Ленін, Владімір 108, 125, 128, 167, 225, 232, 233, 250
Лесков, Ніколай 64, 211
Липа, Іван 72, 212
Липинський, Вячеслав 88
Лисенко, Микола 25, 26, 30, 33, 47, 69, 70, 93, 94, 202–205, 207, 212, 220, 221, 232
Лисяк-Рудницький, Іван (Rudnytsky, Ivan L.) 109–111, 118, 124, 127, 128, 142, 149, 151, 153, 154, 157, 161, 167–169, 171, 173, 178, 223–228, 231–233, 236, 238, 240, 241–254
Лотман, Юрій 21, 201
Лукеренко, Владислав 168, 250
Лунін, Міхаїл 90

- Магочій, Павло Роберт** (Magocsi, Paul Robert) 160, 162, 175, 199, 229, 240, 241, 246, 253
- Мазепа, Іван 81, 100, 103, 222
- Макарчук, Степан 161, 247
- Маколей, Томас 91
- Максимович, Михайло 89, 90, 111, 121, 219
- Малінін, Віктор 165, 249
- Марахов, Григорій 136, 235, 237, 243, 244
- Маркевич, Микола 95, 97, 121, 135, 206
- Маркович, Опанас 111, 112, 135, 136, 202, 204, 206
- Маркусь, Василь (Markus, Vasy) 122, 230, 247
- Мартос, Олексій 111
- Матушевський, Федір 71, 212
- Микешин, Михайло 30
- Мирний, Панас (Рудченко, Панас) 66
- Мищенко, Людмила 31, 40, 204, 206
- Міхновський, Микола 12, 125
- Міцкевич, Адам 132
- Мішкінський, Моше (Mishkinsky, Moshe) 163, 164, 248
- Монтеск'є, Шарль 92
- Мордовець, Данило 101
- Моссаковський, Євген 150
- Муравйов-Апостол, Сергій 128
- Мурашко, Микола 42, 47
- Мякотін, Венедікт 87, 218
- Навроцький, Олександр** 134–136
- Наполеон Бонапарт 93
- Наумович, Іван 161
- Нечуй-Левицький, Іван 22, 28, 44, 64, 67, 68, 94, 96, 201, 203, 207, 211, 221
- Нечкіна, Міліца 149, 241
- Нідерхаузер, Еміль 112
- Нікітін, Сергій 106, 223
- Ніколай I Романов, імператор 96
- Ніколай II Романов, імператор 96
- Ніщинський, Петро 96
- Нора, П'єр (Nora, Pierre) 53, 209
- Огарьов, Ніколай** 178
- Оглоблин, Олександр (Ohloblyn, Oleksander) 131, 218, 233, 245
- Ортон, Лоуренс (Orton, Lawrence) 158, 228, 239, 245, 246
- Оуен, Роберт 141
- Павлик, Михайло** 160, 163, 164, 171, 172, 181, 191
- Павлишин, Марко 13, 14, 16, 25, 38, 54, 120, 195, 200–202, 205, 209, 229, 257, 262
- Павлишин, Оля 13, 16
- Папазян, Деніс (Parazian, Dennis) 132, 137, 234, 235
- Петро I Романов, імператор 103, 157, 187

- Петров, Олексій 134–136
Пильчиков, Дмитро 134–136
Платонов, Сергей 85, 86, 217, 218
Подолінський, Сергій 163, 164, 171, 172, 181, 252, 254, 255
Познанський, Борис 36, 37, 42, 45, 202, 205, 207, 208
Покровський, Михайл 87, 218
Посяда, Іван 135
Потебня, Андрій 153, 243
Потебня, Олександр 24, 153, 202
Прескот, Вільям 91
Пріцак, Омелян (Pritsak, Omeljan) 110, 112, 125, 126, 147, 155, 216, 226, 232, 244, 250
Прудон, П'єр 141, 178
Пчілка, Олена (Драгоманова-Косач, Ольга) 34
- Решетар, Джон (Reshetar, John S. Jr.)** 112, 125, 126, 226, 232, 250
Решін, Ілля 45, 66
Рильський, Тадей 36
Романови, династія 11, 159
Рудько, Микола 64, 248, 249
Русова, Софія 37, 202, 204–206, 208
Руссо, Жан-Жак 92
- Савич, Микола 135, 136
Садовський, Микола 33, 204
Сарбей, Віталій 15, 121, 128, 138, 151, 167, 224, 228, 230, 233, 242–244
Свидницький, Амос 37, 205
Сен-Сімон, Анрі 141
Сербин, Роман (Serbyn, Roman) 149, 241, 252
Сергієнко, Григорій 136, 138, 235–237
Сетон-Вотсон, Г'ю (Seton-Watson, Hugh) 141, 150, 234, 237, 242, 244
Симиренко, Василь 25
Синьогуб, Володимир 153, 154
Скакун, Ольга 152, 243, 256
Скальковський, Аполлон 97
Сластіон, Опанас 29, 203
Смаль-Стоцький, Степан 69, 143, 162
Смілянська, Валерія 196, 257
Сміт, Ентоні (Smith, Anthony D.) 118, 228
Смоленський, Леонід 96
Смолій, Валерій 155
Соколов, Іван 29
Соловійов, Сергей 77, 85, 86, 217
Сондерс, Дейвід (Saunders, David) 77, 215, 236, 249
Срезневський, Ізмаїл 90
Старицький, Михайло 24, 26, 30, 32, 38, 41, 45, 46, 48, 64, 65, 93, 94, 201–205, 207, 208, 211, 220, 221
Старицькі, родина 69

- Стеблій, Феодосій 122, 230, 240
- Стефанік, Василь 69
- Стрипський, Гіядор 162
- Стронін, Олександр 91, 93, 220
- Субтельний, Орест (Subtelny, Orest) 114, 121, 137, 143, 146, 153, 158, 159, 165, 222, 223, 227, 230, 235, 236, 239, 240, 242–244, 246, 247, 249
- Танячкевич, Данило 158
- Тарновський, Василь 26, 43, 99, 100, 222
- Терещенки, родина 164
- Терлецький, Остап 163, 164, 171, 172, 254, 255
- Торбус, Анджей 140, 237
- Трубецької, Сергій 128
- Трутовський, Костянтин 29, 203
- Труш, Іван 69
- Тулуб, Олександр 136
- Українка, Леся (Косач, Лариса) 68, 113, 227**
- Устрялов, Ніколай 77–80, 91, 215
- Федченко, Павло 167, 234, 236, 251**
- Франко, Іван 112, 141, 147, 158, 160, 162–164, 171–175, 191, 192, 226, 238, 241, 245, 246, 248, 252–254, 256
- Фрейдзон, Володимир 126, 224, 226, 232
- Фуко, Мішель 14, 52
- Фур'є, Шарль 141
- Ханенко, Микола 112**
- Харитоненки, родина 164
- Химка, Іван-Павло (Німка, John-Paul) 16, 106, 107, 123–125, 148, 157, 159, 161, 171, 172, 199, 223, 224, 226, 228–232, 240, 241, 245–247, 251, 252
- Хмельницький, Богдан 30, 86, 89, 95, 97, 101, 203
- Чайковський, Міхал 92**
- Чалий, Михайло 58, 210
- Червінський, Євген 42
- Чернишевський, Ніколай 178
- Честахівський, Григорій 58–63, 210
- Чижевський, Дмитро 110, 111, 226
- Чикаленко, Євген 95, 96, 123, 221, 231
- Чировські, Ніколас (Fr.-Chirovsky, Nicholas) 136, 154, 235–237, 240, 242, 247
- Шашкевич, Маркіян 122**
- Шевченко, Варфоломій 58, 63–66
- Шелухін, Андрій 99, 100
- Шип, Надія 165, 249
- Шлоссер, Фридрих 91

Шпорлюк, Роман (Szporluk,
Roman) 110, 121, 132, 144,
200, 224, 230, 233, 239

Шуман, Роберт 47

Щурат, Василь 141

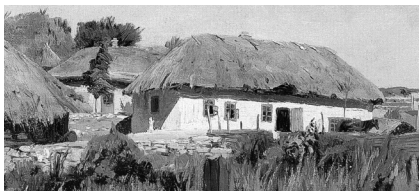
Южаков, Сергей 84, 217

Ядловський, Іван 66

Ян, Олександр 43

Ярослав Мудрий, князь 78, 79

Яхимович, Григорій 146

Summary

Unlike the previous books by the Canadian historian Serhy Yekelchuk that first came out in English and were later translated into Ukrainian, this monograph appears first in its Ukrainian incarnation. Three of its seven chapters were originally published in English as refereed articles. Among them, «The Body and the National Myth» (Chapter One in this book) and «Creating a Sacred Place» (Chapter Two) previously appeared in Russian and Ukrainian translations, respectively, making a considerable impact on the Ukrainian historical profession. The Introduction outlines the author's innovative, revisionist approach to the early history of Ukrainian nationalism, treating it as a subject of cultural history. Chapter One shows how Ukrainian patriots in the Russian Empire «invented» the national costume and body image as a symbolic reflection of their oppressed country. Chapter Two deals with the cult of the national bard by providing a microhistory of Taras Shevchenko's reburial in Ukraine in 1861. Chapter Three explains how young Ukrainians acquired national consciousness outside of the official Russian school system through their exposure to folklore and historical novels. Chapter Four looks critically at the

Summary

accepted conceptualization of the 1860s to the 1900s as the period of «national revival,» stressing instead the cultural construction of a modern Ukrainian nation. Chapter Five deals with the native federalist and socialist intellectual trends of the period, which are largely ignored by present-day Ukrainian historians. Chapters Six and Seven are devoted to the legacy of the leading Ukrainian intellectual of the time, Mykhailo Drahomanov, discussing his critique of nationalistic historical mythologies and his plans for a federalist transformation of Europe.

Наукове видання

Сергій Єкельчик

Українофіли

Світ українських патріотів
другої половини ХІХ століття

Художньо-технічний редактор	<i>Майя Притикіна</i>
Дизайнер обкладинки	<i>Ярослав Гаврилюк</i>
Коректор	<i>Світлана Гайдук</i>
Верстка	<i>Денис Піорко</i>
Більд-редактор	<i>Ольга Бурлака</i>
Відповідальний за випуск	<i>Микола Климчук</i>

Студія «Нова сторінка»
To work. To finish. To publish

Телефон/факс: 0(44) 543-53-00
nova.storinka@yahoo.com
Інші книжки студії — <http://issuu.com/storinka>

Видавець: К.І.С.
ДК № 677 від 19.XI.2001
04080, Київ-80, а/с 1
Телефон/факс: 0 (44) 462-52-69 (70)
umar@kis.kiev.ua; <http://books.dovidka.com.ua>

Підписано до друку 15.XII.2010. Формат 84х108/₃₂.
Гарнітура «Петербург». Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 14,28. Умовн. фарбовідб. 14,78.
Обл.-вид. арк. 12,79. Зам № 11–119.
Наклад 500 прим.

Надруковано у ЗАТ «ВІПОЛ».
03151, Київ-151, вул. Волинська, 60
Свідцтво про внесення до Державного реєстру
ДК № 752 від 27.XII.2001

